

OP DE BRES VOOR DE LAATSTE BES

JENEVERBES OP DE BRAKKENBERG: TERUG VAN WEGGEWEEST?

B.G. Graatsma, Natuurhistorisch Museum Maastricht, postbus 882, 6200 AW Maastricht
H.P.M. Hillegers, Kasteelstraat 17, B-3620 Neerharen (België)

Bij het vaststellen van veranderingen in de verbreiding van plantensoorten zijn betrouwbare gegevens van de vroegere en tegenwoordige situatie onontbeerlijk. De recente verbreiding van soorten kan door middel van veldverkenningen worden vastgesteld. Voor de vroegere verbreiding zijn we echter aangewezen op andere bronnen, waaronder soortenlijsten, herbaria en foto's. Een bijzondere categorie 'foto's' wordt gevormd door oude prentbriefkaarten. In navolging van het artikel van WILLEMS & GRAATSMA (1993) waaruit bovenstaand citaat, wordt in dit artikel de oude prentbriefkaart gebruikt als bron van 'negatieve' informatie (een zgn. 'nulwaarneming') aangaande de verbreiding van de Jeneverbes (*Juniperus communis* L.) in Zuid-Limburg in het verleden. Aangezien het onmiskenbare karakteristieke silhouet van de Jeneverbes op oude foto's c.q. prentbriefkaarten veelal met zekerheid kan worden herkend, vormt ook het ontbreken van een dergelijke vorm een indicatie voor het ontbreken van de soort ter plekke. We zullen een en ander hier illustreren met betrekking tot een recente, pas sinds enkele jaren bekende groeiplaats van de Jeneverbes in Zuid-Limburg. Van deze tot voor kort in Zuid-Limburg als uitgestorven beschouwde soort (HILLEGERS 1985, 1994), werd in 1994 een kleine wilde populatie ontdekt op een tot dan toe onbekende locatie (figuur 1).

MOMENTOPNAME

Oude prentbriefkaarten vormen een rijke visuele bron van informatie over het landschap, het landgebruik en de daarmee samenhangende vegetatie in het begin van deze eeuw. Het zijn stille getuigen van een natuur en een landschap zoals onze grootouders dat zo'n kleine 100 jaar geleden nog gekend moeten hebben. Die momentopnamen doen ons pas goed beseffen dat het vegetatiebeeld van het toenmalige cultuurlandschap vaak een totaal andere aanblik bood dan tegenwoordig.

De bijzondere historisch-topografische waarde van een serie oude prentbriefkaarten van één bepaalde locatie ligt in het feit dat ze een visuele legpuzzel vormt die een, zij het fragmentarisch beeld geeft van ons cultuurlandschap zoals dat er in het begin van de twintigste eeuw uitgezien moet hebben (o.a. GRAATSMA 1986 en 1993).

De grote variatie binnen de omvangrijke hoeveelheid tussen 1900 en 1920 verschenen en bewaard gebleven prentbriefkaarten van de 'omstreken van Valkenburg' (m.n. het Geuldal tussen Valkenburg en Meerssen) geeft aan dat dit buitengebied vlak na de eeuwwisseling tot de belangrijkste en meest bezochte toeristische bezienswaardigheden van Zuid-Limburg gerekend werd. Van verschillende locaties bestaan zelfs hele series, waaronder de zuidelijke Geuldalhelling nabij Geulhem. Zo kon op deze helling dankzij een aantal bewaard gebleven oude prentbriefkaarten een voormalige Jeneverbes-populatie op papier exact worden gelokaliseerd (WILLEMS & GRAATSMA, 1993).

Op nog geen 500 m van deze voormalige groeiplaats werd op dezelfde helling op 17 september 1994, tijdens een excursie van de Plantenstudiegroep van het Natuurhistorisch Genootschap, een kleine, tot op dat moment onbekende wilde populatie van de Jeneverbes ontdekt.

DE ONTDEKKING

Tijdens de excursie op zaterdag 17 september 1994, die geheel in het teken stond van

FIGUUR 1

Ontdekking van de Jeneverbespopulatie tijdens de Plantenstudiegroepexcursie op 17 september 1994 (foto's: B.G. Graatsma).

FIGUUR 2A en B

De toen nog nagenoeg boomloze Brakkenberg ter hoogte van de huidige hostellerie 'De Brakke Berg'.

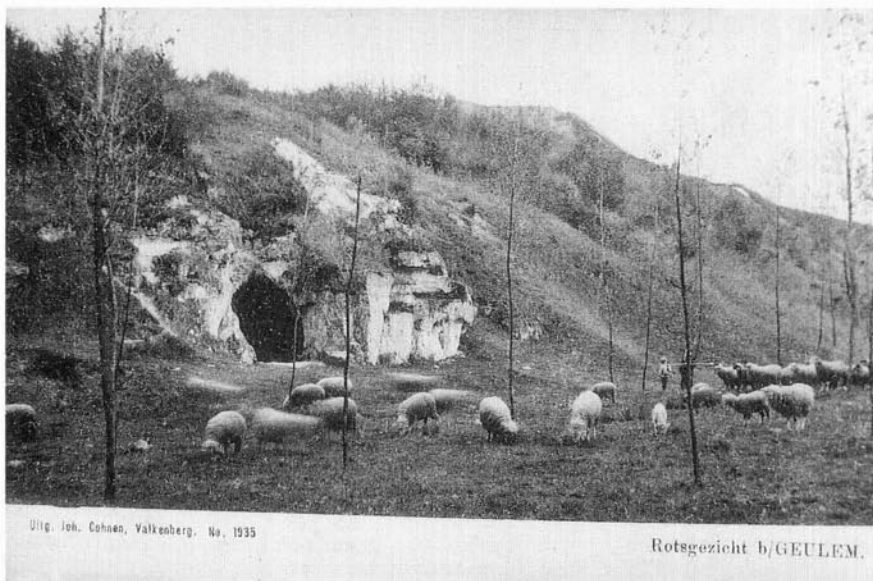
A: de ingang tot de 'Groeve Heide'; de foto graaf bevond zich op de plek waar later het café-restaurant is gebouwd.

B: rondtrekkende schapenkudde o.l.v. een scheper aan de 'Brakken-weg' langs de Brakkenberg ter hoogte van de 'Groeve Heide' (hier niet zichtbaar) (ca. 1900, oude prentbriefkaarten, coll. B.G. Graatsma).

inheemse bomen en struiken in Zuid-Limburg, werd onder leiding van Bert Maes, een specialist op het gebied van inheemse houtige gewassen, onder meer een door hem ontdekte 'nieuwe' groeiplaats van de toen in het wild in Zuid-Limburg als uitgestorven beschouwde Jeneverbes bezocht. Het betrof hier een aantal – naar het zich liet aanzien hoogst waarschijnlijk aangeplante – exemplaren aan de voet van de beboste helling van het Polferbosch langs de Plenkertstraat in Valkenburg tegenover de Leeuw-bierbrouwerij (om precies te zijn: tegenover huisnummer 62).

Tijdens de lunchpauze in hostellerie 'De Brakke Berg' werd er (uiteraard) over niets anders dan inheemse wilde bomen en struiken gesproken. De barkeeper/uitbater van het etablissement begreep direct dat hij met een club enthousiaste floristen op excursie te maken had en stelde ons op de hoogte van een wel heel bijzondere wilde plantensoort welke zich direct achter zijn uitspanning zou bevinden. Deze informatie was hem blijkbaar onlangs ter ore gekomen. Nieuwsgierig geworden door deze mededeling verplaatste het hele gezelschap zich onder zijn leiding terstond naar buiten en wat schetste onze verbazing bij het zien van enkele kleine exemplaren van de Jeneverbes op nagenoeg kale mergelrots pal boven een ingang van een oude ondergrondse groeve. De deskundigen waren het er snel over eens dat het hier echter naar alle waarschijnlijkheid wél een oorspronkelijk wilde populatie betrof op een naar het zich liet aanzien natuurlijke groeiplaats. Voor zover wij op dat moment konden nagaan, aanschouwden wij hier een onder Limburgse floristen nog onbekende locatie van deze in Zuid-Limburg in het wild uitgestorven soort.

Een onverwacht en ook enigszins bedenkelijk gevolg van deze ontdekking is het inmiddels jaarlijks terugkerende 'Jeneverbesfestival' dat zich in november afspeelt in hostellerie 'De Brakke Berg'. Met dit festival wil men

'een ode brengen aan de enige overgebleven Jeneverbesstruik op een oorspronkelijke groeiplaats in Zuid-Limburg, die boven aan de grot naast de hostellerie staat', aldus een aankondiging in een regionale krant (De Maaspost, 22-11-1995).

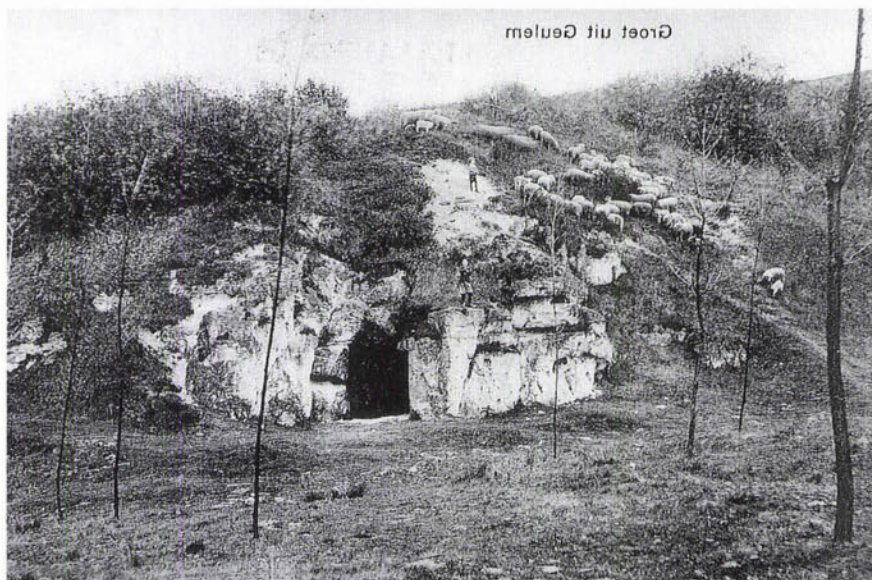
DE 'GROEVE HEIDE'

De vindplaats bevindt zich ten zuiden van St. Gerlach op de hoek van de Wolfsdriesweg en de Brakkenweg. Dit deel van de beboste Geuldalhelling staat bekend onder de naam 'Brakkenberg' en de oude bergingang geeft toegang tot een kleine, niet meer in gebruik zijnde ondergrondse kalksteengroeve, genaamd 'Groeve heide'.

De locatie blijkt tussen 1900 en 1910 diverse malen op de gevoelige plaat te zijn vastgelegd. Deze beelden zijn vervolgens in de vorm van prentbriefkaarten op de markt gebracht en als zodanig tot op heden bewaard gebleven.

Deze oude prentbriefkaarten geven een fraai beeld van het landschapsgebruik van de steile zuidelijke Geuldalhelling rond de eeuwwisseling. Dit deel van de helling werd destijds benut als gemeenschappelijke (wilde) weidegrond door een rondtrekkende schapenkudde onder leiding van een dorpsheer. Door een toevallige samenloop van omstandigheden konden wij beschikken over een bijzonder informatieve historische opname van deze plek.

Een oproep van Ed Stevenhagen in SOK-info nr. 49 (september 1992) voor nadere infor-

mæluæd jiu teorð

Groet uit Geulem

matie omtrent de afbeelding op een oude prentbriefkaart waarop een voor hem onbekende groeve-ingang zichtbaar was (figuur 3), kon door de eerste auteur beantwoord worden met de mededeling dat het hier de 'Groeve Heide' betrof, dezelfde locatie dus waar in 1994 de hier besproken Jeneverbes-populatie is ontdekt. Het bepalen van de juiste locatie werd nog eens extra bemoeilijkt door het feit dat de voor de betreffende ansichtkaart gebruikte foto in spiegelbeeld was afgedrukt, hetgeen destijds wel vaker voorkwam (GRAATSMAN, 1986).

Uit de uitvoerige bespreking door KNUBBEN (1995) van een historisch gezien uniek te noemen inventaris van Zuid-Limburgse mergelgroeven door Büttgenbach uit 1846, getiteld 'Carrière du Duché de Limbourg, État

des Carrières & Reglement', kunnen we opmaken dat de ingang van 'Groeve Heide' was gemaakt 'op een heide', genoemd 'De Heide'. Dit perceel was op dat moment (1846) eigendom van de gemeente Berg en werd gebruikt als 'schaapenweide'. Volgens de opgave van de toenmalige burgemeester was het destijds een belangrijke groeve en in exploitatie bij de blokbrekers Michel Fries en Pierre Dückers uit Houthem (Knubben, 1995). In de door VAN WIJNGAARDEN (1976) gepubliceerde groevenlijst staat deze groeve op kaartje 6 (VII: Geuldal, linker dalwand westelijk deel) vermeld als groeve nr. 129 met als toelichting: 'Groeve Heide, kleine groeve, een hoofdgang van ± 50 m die zich achterin splitst'. Het 'excursierapport' van de groeven-inventarisatie van Van Wijngaarden (z.j.), uitge-

FIGUUR 3A en B

A: Scheper met kudde Mergellandschapen al grazende op de helling van de Brakkenberg boven de ingang tot de 'Groeve Heide', direct achter de huidige hostellerie 'De Brakke Berg'

B: "Groet uit Geulhem", oude prentbriefkaart, archief E. Stevenhagen (foto staat in spiegelbeeld op de kaart).

voerd op 6 januari 1959, geeft als aanvullende informatie: 'achter het pension op de hoek van de Vogelesangweg waar de Barakken-groeve (nr. 83) aan ligt, bevindt zich, even boven het niveau van de weg, een kleine groeve. De enige ingang ligt op het noordwesten. De groeve is tamelijk hoog, oud en vies en wordt als depôt voor allerlei niet meer gebruikte zaken gebruikt. De groeve bezit één hoofdgang van ca. 50 m lengte die zich achterin splitst en één zijgang met enkele kamertjes'.

DE HEIDEVEGETATIE

De naam van de groeve verwijst naar de aanwezigheid destijds van een gebied, in eigendom van de gemeente, dat beweide werd door een schapenkudde onder leiding van een herder en waar tevens grondstoffen zoals mergel, kiezel of zand kon worden gewonnen. Dat wil zeggen een heischrale vegetatie in de directe nabijheid van een groeve-ingang. Ook uit voldoende gedetailleerde topografische kaarten, o.a. de Tranchot-kaart uit het begin van de XIX de eeuw blijkt dat de 'Groeve Heide' is gelegen in een helling die deel uitmaakt van een uitgestrekt hellingcomplex waarvan de vegetatie uit schraalland bestaat. De op dit moment nog gebruikte veldnamen als Bergerhei, Geulhemmerhei, Wippertse hei, Vilterhei en Houthemmerhei laten over de voormalige vegetatie en het historische landbouwkundig gebruik van deze helling en aangrenzende terreinen dan ook weinig twijfel bestaan. Vergelijk figuur 4 en 5 en HILLEGERS, 1998).

De Jeneverbes past helemaal in deze vegetatie, maar onder de bewaard gebleven oude foto's van deze locatie is er geen waarop het karakteristieke silhouet van de Jeneverbesstruik duidelijk herkenbaar is (vgl. figuur 2 en 3), hetgeen op grond van eerdere waarnemingen aan oude prentbriefkaarten van een

FIGUUR 5

Fragment van de chromo-topografische kaart van het koninkrijk der Nederlanden, blad 766 (Valkenburg, verkend 1907/1913), ged. Herzien tot 1924).

Aangegeven is de ligging van de ingang tot de 'Groeve Heide' in de Brakkenberg (in de cirkel).

DE POPULATIE

De groeiplaats van de Jeneverbesstruiken bevindt zich bovenop een begroeide, ongeveer drie meter hoge steilrand van verharde kalk, op de nagenoeg kale mergelrand direct naast en boven de groeve-ingang.

De omringende vegetatie op de locatie rondom de Jeneverbes-populatie was ten tijde van de ontdekking samengesteld uit de volgende houtige gewassen: Es (*Fraxinus excelsior*; tot 25 m hoge exemplaren), Hazelaar (*Corylus avellana*), Zomereik (*Quercus robur*, juv.), Taxus (*Taxus baccata*; juv.), een ondersoort van de Hondсроos (*Rosa nitidula*), Egelantier (*Rosa rubiginosa*), Viltroos (*Rosa villosa*), Gewone vlier (*Sambucus nigra*), Rode kamperfoelie (*Lonicera xylosteum*), Zuurbes (*Berberis vulgaris*), Bosrank (*Clematis vitalba*), Haagbeuk (*Carpinus betulus*), Gewone sering (*Syringa vulgaris*), Fijnspar (*Picea abies*), Zoete kers (*Prunus avium*), Zomerlinde (*Tilia platyphyllos*) en Klimop (*Hedera helix*). Een opvallende soort in de ondergroei was de Vingerzegge (*Carex digitata*).

Bergerhei, Geulhemmerhei nog heel enkele verspreide, kleine struikjes' en in een artikel over de Jeneverbes uit 1928 (DE WEVER, 1928b): 'Op de Houthemmer-, Geulemer- en Bergerhei heeft in de laatste jaren de Adelaarsvaren, zelfs op de zonnige toppen der heuvels alles met zijn lange dikke wortelstokken doorwoekerd en door zijn breede bladveeren de lagere planten [van de Jeneverbes, BG] met 'n dicht loverdak overdekt.'

Omdat de Jeneverbes tweehuizig is, hetgeen betekent dat er mannelijke en vrouwelijke planten zijn, zijn er minstens twee verschillende individuen nodig om de productie van rijpe zaden te waarborgen. Omdat de ontdekte populatie van 'Groeve Heide' uit verscheidene individuele planten bestaat, zou aan deze voorwaarde voldaan kunnen zijn. Verder is de Jeneverbes resistent tegen schapenbegrazing: de fijne naaldevormige blaadjes steken, zijn taai en leerachtig en bevatten veel hars, de schors vezelt en wordt door scha-

pen niet gegeten. De toenmalige extensieve begrazing van dit terrein (figuur 2 en 3) vormde geen bedreiging voor de soort. Integendeel, de schapen zorgden in belangrijke mate voor het instand houden van het open karakter van het terrein ter plaatse, hetgeen juist in het voordeel van de Jeneverbes moet hebben gewerkt.

Door het verdwijnen van de begrazing door schapen rond de jaren '30 kregen bomen en struiken hier vrij spel waardoor de heel erg langzaam groeiende Jeneverbesstruikjes overschaduwd werden en uiteindelijk als "dwergen" in leven bleven. Dit zou dus betekenen dat we hier met een kleine populatie van "oude dwergen" te doen hebben. Anderzijds is het formaat van de exemplaren dusdanig klein en armzalig, dat het moeilijk te geloven valt dat deze een minimale leeftijd van 70 jaar zouden bezitten. Dit pleit dan voor een recente vestiging, net als de juveniele exemplaren van Taxus.

De populatie die weinig vitaliteit uitstraalde, bestond tijdens de ontdekking in 1994 uit 7 exemplaren met een lengte tussen 25 en 90 cm en een "stam" doorsnee aan de basis tussen 1 en 3 cm.

Over de standplaats van de Jeneverbesstruiken op de Brakkenberg bij de 'Groeve Heide' kan gezegd worden dat deze overeenkomt met de plaatsen op het Belgische deel van de Sint-Pietersberg, waar nog een aantal exemplaren van deze soort te vinden zijn (LEJEUNE, VERBEKE & HEYVAERT, 1986).

De huidige groeiplaatsen van Jeneverbes op de Sint-Pietersberg, die aldaar tot ongeveer 1940 nog algemeen voorkwam, zijn gelegen op open plaatsen op steile delen van de westelijke Maasdalhelling waar, door de aanwezigheid van harde banken in het dagzomende krijt, schaars begroeide erosiehellingen aanwezig zijn met een instabiele bovenste bodemlaag.

FIGUUR 6

De groeiplek van de Jeneverbespopulatie in november 1994.

Limburg, restoration of the heath habitat should be undertaken.

NOOT

Bart Graatsma is op 18 september jl. overleden (zie ook het speciale themanummer van september-oktober 1999).

LITERATUUR

- DUMOULIN, L.J.G., 1868. Guide du Botaniste dans les environs de Maestricht. Ch. Hollman, Maestricht.
- GRAATSMAN, B.G., 1986. Oude prentbriefkaarten: de Sint-Pietersberg. I. Algemene inleiding. *Natuurhist. Maandbl.* 75 2(11): 208-212.
- GRAATSMAN, B.G., 1993. Limburg 1802-1807. Landschap en vegetatie in kaart gebracht. *Natuurhist. Maandbl.* 82(6): 118-164.
- HAVE, J.J., TEN, 1922. Beknopte Aardrijkskunde van Nederland, 20de druk. Joh. IJkema's Uitg., 's Gravenhage.
- HILLEGERS, H.P.M., 1985. De Jeneverbes, uitgestorven in het Mergelland? *Natuurhist. Maandbl.* 74(3): 42-44.
- HILLEGERS, H.P.M., 1994. "Op de bres voor de Jeneverbes". Herintroductie van de Jeneverbes in Zuid-Limburg. *Natuurhist. Maandbl.* 83(10): 175-178.
- HILLEGERS, H.P.M., 1998. Een vegetatiereconstructie van de Meerssenerhei. *Natuurhist. Maandbl.* 87(12): 254-261.
- HILLEGERS, H., 1999. Op de bres voor de Jeneverbes (II). *Natuurhist. Maandbl.* 88(4): 77-78.
- HOEVENAARS, J.J., 1892. Lijst der vrij zeldzame planten, voorkomende op den berg te Geulhem, van den ingang der Catacomben tot Rothem toe, en wel voornamelijk op de helling, langs den kant der Geul. In: H.J. Allard, De Catacomben te Geulhem onder Bergh-Terblijt. Herziene en vermeerderde uitgave. Pp. 43-48. Alberts, Sittard.
- KNUBBEN, J., 1995. Een instorting met gevolgen. *SOK-mededelingen* nr. 23.
- LEJEUNE, M., W. VERBEKE & J. HEYVAERT, 1986. Jeneverbes (*Juniperus communis* L.) op de Sint-Pietersberg (Provincie Luik, België). *Natuurhist. Maandbl.* 75(4): 63-68.
- STAAL, E., & A. OVAA (red.), 1996. Uit en Thuis boek. Stichting het Limburgs Landschap, Arcen.
- WEVER, A., DE, 1928A. Manuscript-aantekeningen. Archief Natuurhistorisch Museum Maastricht.
- WEVER, A., DE, 1928B. *Juniperus communis* L. *Natuurhist. Maandbl.* 17(1): 8-10.
- WIJNGAARDEN, A., VAN, zonder jaar. Rapport over de ondergrondse mergelgroeven in Zuid-Limburg. RIVON-rapport.
- WIJNGAARDEN, A., VAN 1976. De onderaardse kalkgroeven van Zuid-Limburg. Wetenschappelijke Mededelingen KNNV nr. 71.
- WILLEMS, J.H., & B.G. GRAATSMAN, 1993. Jeneverbes in Zuid-Limburg: een populatie op papier. *Natuurhist. Maandbl.* 82(11): 263-268.

BEHOUD EN BEHEER

De groeiplaats maakt deel uit van de 'Bergse Heide', een terrein dat sinds 1970 in eigendom is van en in beheer bij de Stichting 'Het Limburgsch Landschap', gelegen tussen Berg, Vilt en Houthem en dat o.a. een deel van de zuidelijke Geuldalhelling omvat (STAAL & OVAA, 1996).

Kort na de ontdekking in 1994 werd op eigen initiatief d.d. 24 januari 1995 de directe omgeving van Jeneverbesstruikjes gevrijwaard van overmatige houtopslag (actie van beide auteurs met goedkeuring van SLL, zie figuur 6).

Teneinde de Jeneverbes-populatie, de laatste in Zuid-Limburg van 'Groeve Heide' op langere termijn te behouden, dienen de volgende beheersmaatregelen te worden genomen:

- nagaan of de verdeling van het aantal exemplaren een min of meer gelijke verhouding tussen mannelijke en vrouwelijke individuen oplevert,
- de locatie vrijwaren van boom- en struikopslag, (overschaduwung tegengaan).
- het opnieuw introduceren van een extensief graasbeheer (periodieke begrazing) door mergellandschappen.

Inmiddels is door het IKL in opdracht van de terreineigenaar, de stichting "Limburgs Landschap" de groeiplaats ontdaan van struweel.

SUMMARY

JUNIPERS ON BRAKKENBERG HILL: RETURN OF THE NATIVE?

Over the last 60 years, the coniferous shrub *Juniperus communis* has become an endangered species in the Netherlands. In Southern Limburg, wild populations were thought to have been disappeared, until in 1994 a small population was discovered on a limestone outcrop in a wooded area near Berg, some 5 km from Valkenburg. Research revealed that the wooded area had been a treeless heath, managed by the village shepherd. This extensive grazing regime had ceased during the decade before WW II broke out, and since then, succession has led to a vegetation consisting of shrubs and young forest. The Juniper population may date from that time.

As this population is the last in Southern